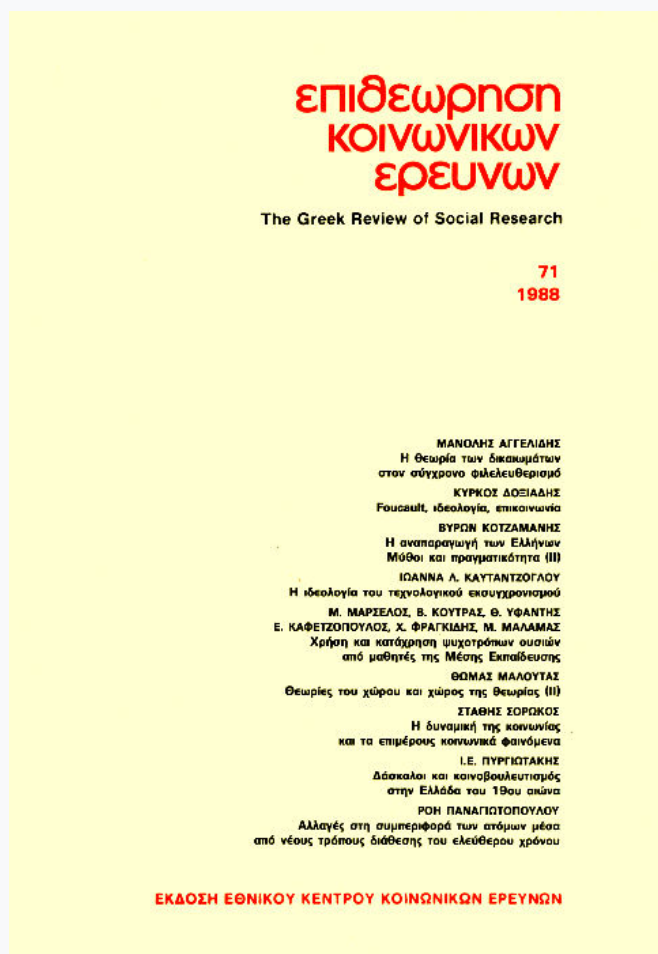

The Greek Review of Social Research

Vol 71 (1988)

71

Π. Γ. Παυλόπουλος: η παραοικονομία στην Ελλάδα-μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση

B. N. Γεωργακοπούλου

doi: [10.12681/grsr.840](https://doi.org/10.12681/grsr.840)

Copyright © 1988, B. N. Γεωργακοπούλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Γεωργακοπούλου Β. Ν. (1988). Π. Γ. Παυλόπουλος: η παραοικονομία στην Ελλάδα-μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση. *The Greek Review of Social Research*, 71, 251–261. <https://doi.org/10.12681/grsr.840>

παιδί αντιμετώπισε μεγάλη σκληρότητα, σωματικό κολασμό, αρρώστια και θάνατο στα πλαίσια των εθνικών μας περιπετειών... τιμωρήθηκε... βασανίστηκε για να μάθει γράμματα... ή μια βιοποριστική τέχνη. Πλήρωσε τις κακές υγιειονομικές συνθήκες του τόπου... υπήρξε θύμα κατάχρησης... Παράλληλα όμως το παιδί υπήρξε και αντικείμενο εκδηλώσεων αγάπης, στοργής, ενδιαφέροντος» από την οικογένειά του. Διαπιστώνει λοιπόν μια «αντιφατική τοποθέτηση», η οποία πρέπει κατά τη γνώμη του «να επισημαίνεται στην προσπάθεια μιας κοινωνικής αυτοδιόρθωσης και μιας επιθυμητής αλλαγής, σταθερά προς το καλύτερο, των στάσεων και της νοοτροπίας μας απέναντι στη φυσική μας προέκταση, ΤΟ ΠΑΙΔΙ».

Ο συγγραφέας —γιατρός ο ίδιος— επιδιώκει να συμβάλλει με το πρωτότυπο αυτό έργο στην ανάπτυξη της Ιστορίας της παιδικής ηλικίας που ελάχιστα είναι ανεπτυγμένη ως ιδιαίτερος κλάδος της Ιστορίας. Το κατορθώνει και βάζει τα θεμέλια για έναν τομέα με άπειρες ερευνητικές δυνατότητες. Η συνθετική μάλιστα ικανότητά του παρεμβαίνει έτσι ώστε να δένει τη διαχρονική παράθεση αποσπασμάτων λογοτεχνικών κειμένων με το σχολιασμό που την ακολουθεί σ' ένα κείμενο, σ' έναν λιτό λόγο και πυκνό που κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη από την αρχή ως το τέλος.

ΜΑΡΙΑ ΣΑΜΑΡΤΖΗ

ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: ΔΥΣΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΑΡΙΘΜΩΝ Ή ΕΝΔΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ;

Π.Γ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ: *Η Παραοικονομία στην Ελλάδα — μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση ΙΟΒΕ, Αθήνα 1987, σσ. 210.*

Είχαμε ήδη την ευκαιρία να παρουσιάσουμε, από τις στήλες της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, κάποια βασικά ερωτήματα και προβληματισμούς για τη θεωρητική και αναλυτική αντιμετώπιση της παραοικονομίας.¹ Από την άποψη αυτή, η αξιοπρόσεκτη και εύλογα πολυσυζητημένη μελέτη του καθηγητή Παυλόπουλου έρχεται να ενισχύσει, διά της εις άτοπον απαγωγής, ορισμένες βασικές μας διαπιστώσεις, επαναφέροντας στο προσκήνιο τα προβλήματα σύλληψης και τα αδιέξοδα ανάλυσης της ελληνικής παραοικονομίας.

Κεντρικό στόχο η βασικό, θα λέγαμε, προτέρημα της μελέτης του συγγραφέα συνιστά η απόπειρα μεταφοράς του φαινομένου «ελληνική παραοικονομία» από το διασυρμό των αφορισμών, της ανεκδοτολογίας και των

απροσδιόριστης μεθοδολογίας και προέλευσης εκτιμήσεων «στο χώρο του εργαστηρίου». Οι συνάδελφοι των κοινωνικών επιστημών έχουν βέβαια επίγνωση της δυσκολίας ή ακόμα και του άτοπου ενός τέτοιου επιχειρήματος: η απειθαρχη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πολυμορφία, την ετερογένεια, την πολυσθένεια και το άτυπο. Συνεπώς δύσκολα προσφέρεται για εργαστηριακές αφαιρετικές παρατηρήσεις και ακόμα λιγότερο αιχμαλωτίζεται στις προκατασκευασμένες παραδοχές των στατιστικών συστημάτων και στα ισοπεδωτικά κελύφη μονοσημαντών οικονομικών παραδειγμάτων.

Ωστόσο ο καθηγητής Παυλόπουλος είναι μετριοπαθής στους στόχους και προσεκτικός στο χειρισμό του αντικειμένου του επιδεικνύοντας, τουλάχιστον μέχρι το κεφάλαιο των συμπερασμάτων και των προτάσεων πολιτικής για την αντιμετώπιση της παραοικονομίας, μια ψυχραιμία ασυνήθιστη για την περί παραοικονομίας φιλολογία στην Ελλάδα. Η μελέτη περιορίζεται στον ρεαλιστικό

1. Βλ. Β.Ν. Γεωργακοπούλου, «Άτυπα μορφώματα και Παραοικονομία — Προβλήματα ανάλυσης, παρερμηνείες και ανοικτά ερωτήματα για το ρόλο τους στη σημερινή κρίση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 63, 1986, σ. 3-29.

στόχο της πρώτης απόπειρας καταγραφής του χώρου του υποδόριου δραστηριοτήτων στην Ελλάδα, του εντοπισμού των πιθανότερων εστιών και της οριοθέτησής του, δίχως να επικαλείται πληρότητα και επιστημονικότητα την ανάγκη και άλλων, διεξοδικότερων και καταλληλότερων προσεγγίσεων της ελληνικής παραοικονομίας.

Για την επίτευξη αυτού του στόχου επιλέγεται ο «ασφαλής δρόμος της Εθνικολογιστικής πρακτικής».² Με άλλα λόγια η ίδια πρακτική από την οποία πηγάζουν και οι εσφαλμένες εκτιμήσεις των ελληνικών μακρομεγεθών που ο καθηγητής Παυλόπουλος καλείται να διορθώσει παραβλέποντας τις αδυναμίες της να συλλάβει, να εκφράσει (πόσο μάλλον να ερμηνεύσει) το περιεχόμενο, τη δυναμική και τις πολυάριθμες πτυχές των σχέσεων της παραοικονομίας με την υπόλοιπη οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Ας δούμε όμως κάπως διεξοδικότερα τη διάρθρωση και τις παραδοχές της μελέτης.

Στα πρώτα τέσσερα κεφάλαια εξετάζεται και αξιολογείται η διεθνής εμπειρία σε σχέση με τον ορισμό, τα επιδεχόμενα ποσοτικοποίηση «ίχνη» και τους προσδιοριστικούς παράγοντες της παραοικονομίας. Η απουσία των «κοινωνιολογικών-ιστορικών» προσεγγίσεων και προβληματισμών, χαρακτηριστικών επιτόπιων ερευνών και άλλων αναλύσεων της μορφολογίας παραγωγής και απασχόλησης γίνεται αισθητή, αλλά έχει εξαρχής αποκλειστεί από το πεδίο αναφοράς της μελέτης. Ο αποκλεισμός αυτός δεν είναι ωστόσο προφανής: όπως και παλαιότερα επιστημόναμε,³ η παραοικονομία, αποτελώντας στην πραγματικότητα εύρημα-καταφύγιο του αγνωστικισμού και της ανεπάρκειας των κυρίαρχων παραδειγμάτων στο χώρο της Πολιτικής Οικονομίας, τροφοδοτεί και ταυτόχρονα υπερκεράζει την όλη «μάχη των αριθμών, των κατηγοριών και των ακατά-

κτων κοινωνικών «υπολοίπων»».⁴ Με την έννοια αυτή, αποτελεί μείζονα πρόκληση για τις κρατούσες θεωρήσεις και μεθοδολογίες στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Ο καθηγητής Παυλόπουλος πιστεύει πως μπορεί να παρακάμψει την πρόκληση προτάσσοντας την ποσοτική σκιαγράφηση της εννοιολογικής και αναλυτικής διεργασίας. Συνεπώς, στη βάση των αξιωμάτων του Feige⁵ «παραοικονομία είναι η διαφεύγουσα τη μέτρηση οικονομική δραστηριότητα», η ελληνική παραοικονομία αποκτά, για τους σκοπούς της μελέτης, μια οιοειν θεωρητική και αναλυτική υπόσταση. Ακολουθώντας ακριβέστερα το δρόμο της Εθνικολογιστικής πρακτικής, ο καθηγητής Παυλόπουλος χωρίζει σε δύο υποσύνολα τη μη μετρούμενη οικονομική δραστηριότητα.⁶

● Η «ανεπίσημη» ή «άτυπη» οικονομία περιλαμβάνει τις οικονομικές δραστηριότητες που σκόπιμα δεν μετρούνται από τους Εθνικούς Λογαριασμούς.⁷ Πρόκειται για μη εμπροσμηματικές δραστηριότητες, για τις οποίες γίνεται δεκτό ότι δεν παράγουν προστιθέμενη αξία εφόσον αυτή δεν εμπορευματοποιείται. Οι δραστηριότητες αυτές δεν εξετάζονται από τη μελέτη, εφόσον δεν ικανοποιούν τις παραδοχές της Εθνικολογιστικής πρακτικής, ανεξάρτητα αν έχουν ή όχι σημασία για τη σύνθεση και τη δυναμική τόσο της «υποδορίας» όσο και της «επίσημης» οικονομικής δραστηριότητας.

● Η «υποδότη οικονομία» περιλαμβάνει το

4. Για το ζήτημα αυτό βλέπε Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 199-210.

5. Feige E.L., «How Big is the Irregular Economy», *Challenge*, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1979 και Feige E.L., «Le malaise de la macro-économie et l'économie invisible», *Consommation*, τ. 4, Παρίσι 1982.

6. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 31.

7. Για την ενρύτερη σημασία των δραστηριοτήτων αυτών στην οικονομική και κοινωνική ρύθμιση βλ. μεταξύ άλλων, Adair Ph., «L'Economie Informelle - Figures et Discours», *Anthropos*, Παρίσι 1985, 171, Lautier B., «Forme de production capitaliste et procès de travail domestique», *Critiques de l'Economie politique*, αρ. 1, Παρίσι 1977, Hugon Ph., «Le secteur non structuré des économies des pays du Tiers Monde», *Problèmes Economiques*, αρ. 1703, Παρίσι 1980.

2. Π.Γ. Παυλόπουλος, *Η Παραοικονομία στην Ελλάδα...*, σ. 20.

3. Georgakopoulou V., *Le débat italien sur les «dualismes» des structures productives et de l'emploi, 1950-1985: des discours «dualistes» aux enjeux des issues «flexibles» actuelles*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Paris I, 1986, 2 τόμοι, *ιδ. τ. Β'*, σ. 452-533. Επίσης Γεωργακοπούλου (1986), *ό.π.*

ετερόκλητο σύνολο των εμπορευματικών οικονομικών δραστηριοτήτων που δεν συλλαμβάνονται από τους Εθνικούς Λογαριασμούς. Για τους σκοπούς της μελέτης, «... το τμήμα εκείνο της οικονομικής δραστηριότητας το οποίο έπρεπε να περιλαμβάνεται στο ΑΕΠ (αφού δημιουργεί προστιθέμενη αξία) βάσει της Εθνικολογιστικής πρακτικής, πλην όμως για διαφόρους λόγους δεν καθίσταται δυνατό να καταγραφεί από τις αρμόδιες υπηρεσίες μετρήσεως»⁸ ορίζεται ως παραοικονομία.

Ωστόσο, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας επισημαίνει, «το μέγεθος της παραοικονομίας είναι αντιστρόφως ανάλογο με το βαθμό τελειότητας των μεθόδων και της οργανωτικής-στατιστικής υποδομής μετρήσεως των εθνικολογιστικών μεγεθών».⁹ Συνεπώς ο παραπάνω ορισμός είναι εξαρχής ενάλωτος στο βαθμό που εύλογα μπορεί να υποτεθεί ότι έ-να μέρος (μικρό; μεγάλο; τίποτα δεν μας επιτρέπει να το προσδιορίσουμε) αυτού που ο καθηγητής Παυλόπουλος προτίθεται να οριοθετήσει ποσοτικά ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ μη έχοντας, *a priori*, καμία σχέση με την περιβόητη «οργανωμένη σειρά δραστηριοτήτων που υλοποιείται, ανεπίσημα ή κρυφά από τον κρατικό έλεγχο, με κύριο ή μόνο σκοπό την αποφυγή της φορολογικής αφαίμαξης και την απαλλαγή από οποιουδήποτε τύπου κρατικού εξαναγκασμού και διακανονισμού...».¹⁰ Αυτό το απροσδιόριστο —όσο και η ζητούμενη έκταση της παραοικονομίας— μέρος της διαφεύγουσας τη μέτρηση οικονομικής δραστηριότητας περισσότερο συνδέεται με τη μεθοδολογία και τις παραδοχές επεξεργασίας του

στατιστικού υλικού και με την οργάνωση-επάρκεια των αρμόδιων υπηρεσιών, παρά με τα υποδόρια χαρακτηριστικά της οικονομικής διάρθρωσης και με τις πρακτικές συνειδητής απόκρυψης εισοδήματος και προϊόντος.

Οι εξοικειωμένοι με τις ανεπάρκειες και με τα προβλήματα των ελληνικών στατιστικών μελετητές θα είχαν λοιπόν κάθε λόγο να αντιμετωπίζουν με επιφύλαξη την εμπέλεια της μελέτης, σε αντίθεση με μερίδα του έγκριτου οικονομικού τύπου που βιάστηκε να προβάλει (και σε ορισμένες περιπτώσεις να μεγαλοποιήσει) τις ποσοτικές εκτιμήσεις και τις —ασύνδετες με την αποδεικτική διαδικασία— προτάσεις της μελέτης, παραβλέποντας τις αλληπάλληλες προειδοποιήσεις του ίδιου του συγγραφέα. Η έμφαση της μελέτης στο πρόβλημα της εμβέλειας και των παραδοχών του Εθνικολογιστικού μας συστήματος αξίζει την προσοχή των κρατικών υπευθύνων, του οικονομομέτρη, του στατιστικολόγου και κάθε ερευνητή που κατακλύζεται από αποασματικά ή και αντιφατικά δεδομένα για την ελληνική πραγματικότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η βελτίωση των παραδοχών και της εμβέλειας του ελληνικού στατιστικού συστήματος αποτελεί ικανή συνθήκη για μια αξιόπιστη καταγραφή, περιγραφή και ερμηνεία της ελληνικής πραγματικότητας.

Παρά την προβληματική οριοθέτηση του αντικείμενου της, η μελέτη αντλεί κάποια χρήσιμα συμπεράσματα από την επισκόπηση της διεθνούς εμπειρίας, στηριζόμενη μάλλον στα αδιέξοδα παρά στις επιτυχίες των «έμμεσων μεθόδων» συνολικής εκτίμησης του μεγέθους της παραοικονομίας:

—Η παραοικονομία δεν μπορεί να λάβει διαστάσεις της τάξης του 40% και 50% του ΑΕΠ, σε αντίθεση με ορισμένες —περιβαλλόμενες από εννοιολογικό και μεθοδολογικό μυστήριο— εκτιμήσεις στον ελληνικό χώρο.

—Η παραοικονομία δεν μπορεί να ταυτισθεί με τη φοροδιαφυγή, με την οποία δεν εξαντλούνται οι χώροι, οι μορφές και οι προσδιοριστικοί παράγοντες της «υποδόριας δραστηριότητας».¹¹ Εμπειρικές ενδείξεις σε διάφορες χώρες έδειξαν ότι οι οικονομίες που υφίστανται υψηλό φορολογικό βάρος

8. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 33.

9. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 34.

10. Κ. Τσουκαλάς (1986), *ό.π.*, σ. 166-67. Διαφυσούμεε ωστόσο με τη θέση ότι «... ορίζοντας την κανονική, θεμιτή και σύνομη συμπεριφορά, το Κράτος παράγει την εξωνομική, την παράνομη και την άτυπη μορφοποίηση των αποκλινουσών κρουστώσεων...» (στο ίδιο, σημ. 21, σ. 167) θεωρώντας ότι οι παράνομες και άτυπες μορφοποιήσεις είναι προϊόν αντιπαράθεσης με τα κυρίαρχα πρότυπα κοινωνικής και οικονομικής ρύθμισης, στη διαμόρφωση των οποίων το Κράτος είναι μεν βασικός, αλλά όχι και ο μοναδικός παράγοντας και υπεύθυνος. Βλ. και Γεωργακοπούλου (1986), σ. 19-22.

11. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 59.

δεν εμφανίζουν ταυτόχρονα και την πιο εκτεταμένη παραοικονομία.¹² Ωστόσο, οι προσδιοριστικοί παράγοντες της παραοικονομίας που προβάλλονται από τη μελέτη εξακολουθούν να σχετίζονται μονοσήμαντα με τη σημασία των κρατικών παρεμβάσεων και ρυθμίσεων στην οικονομική δραστηριότητα. Θα ήταν σκόπιμο να ληφθούν υπόψη και να αξιολογηθούν, σε σχέση με τους παραπάνω, παράγοντες ορατοί στο μικρο-οικονομικό και στο περιφερειακό επίπεδο που πηγάζουν από διαφορετικού τύπου έρευνες, όπως λ.χ. αυτές που εδώ και μια εικοσαετία διεξάγονται σε διάφορες περιοχές της Ιταλίας.¹³

Σαν δείκτης-κλειδί για την έκταση της παραοικονομίας επιλέγεται η μη μετρούμενη προστιθέμενη αξία, χωρίς να εξετάζονται οι —αλληλένδετες με τα χαρακτηριστικά και τη δυναμική της παραγωγικής δραστηριότητας— σχέσεις και διασυνδέσεις παραγωγής.

Η επιλογή αυτή δεν συνοδεύεται, κατά τη γνώμη μας, από επαρκή θεωρητική στήριξη σε σχέση με τη φύση και τις διαρθρωτικές συνέπειες της παραοικονομίας στη συνολική οικονομική δραστηριότητα. Όταν η «υποδόρια δραστηριότητα» γίνεται καθημερινά αισθητή κατά κύριο λόγο στο εισοδηματικό κύκλο και στην πολυμορφία των σχέσεων εκμετάλλευσης, δημιουργώντας στρεβλώσεις στο επίπεδο της διανομής ενώ, όπως δέχεται ο ίδιος ο συγγραφέας, το ΑΕΠ είναι αναξιόπιστος δείκτης της κοινωνικής ευημερίας,¹⁴

ένα «πακέτο» εξειδικευμένων ερευνών με αντικείμενο όλη την γκάμα των άτυπων μορφών παραγωγής—αναπαραγωγής, απασχόλησης, εργασιακής—επιχειρηματικής κινητικότητας, διαφοροποίησης και μεταβίβασης των εισοδημάτων εμφανίζεται σαν το αναγκαίο συμπλήρωμα (αν όχι σαν προϋπόθεση) των εκτιμήσεων με κριτήριο το μέγεθος της παραγωγής.

Η έλλειψη αυτή σηματοδεύει ορισμένες βασικές (αν όχι «θρωικές») παραδοχές της μελέτης για το πρόβλημα της ανεργίας, την πραγματική κατάσταση των ανέργων, των συνταξιούχων και των γυναικών στα πλαίσια της παραοικονομίας, για τις σχέσεις μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων με την παραοικονομία, για το ρόλο του Κράτους, των κοινωνικών παροχών και των θεσμικών ρυθμίσεων, ενώ παρακάμπτονται βασικά ζητήματα όπως οι σύνθετες λειτουργίες και η σχέση του οικογενειακού πυρήνα με την παραοικονομία, οι σχέσεις επίσημης-άτυπης και υποδόριας οικονομίας κ.ά. Αποτελώντας κρίσιμα, κατά τη γνώμη μας, ερευνητικά ζητούμενα, τα παραπάνω δεν μπορούν να θεωρηθούν δεδομένα, έστω και με τη μορφή παραδοχών και «υποκειμενικών αξιολογήσεων που αμφισβητούν».¹⁵ Συνεπώς, είναι κυρίως οι παρατηρήσεις και οι βελτιώσεις που υποκινεί η μελέτη αυτό που «... επιστημαίνει και υπογραμμίζει την έκταση και το είδος της προσπάθειας, ερευνητικής και κυβερνητικής, που απαιτείται προκειμένου να γνωρίσουμε το πρόβλημα σε όλο του το εύρος και βάθος».¹⁶

Το ότι απαιτούνται πληροφορίες για τη συμπεριφορά των αιτιωδών παραγόντων της υποδόριας οικονομίας,¹⁷ δεν εμποδίζει το συγγραφέα να επιχειρήσει, στο 5ο και σημαντικότερο κεφάλαιο της μελέτης, μια «φωτογραφική» ποσοτική εκτίμηση της ελληνικής παραοικονομίας με έτος αναφοράς το 1984. Έχοντας προηγουμένως απορρίψει τις επισφαλείς σχηματοποιήσεις και τις απλοϊκές

12. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 51-54. (Παρουσίαση των εμπειρικών ενδείξεων των B.S. Frey και H. Weck, «Estimating the Shadow Economy: A naive Approach», *Oxford Economic Papers*, 1982, σ. 23-44 κ.α.).

13. Για μια βιβλιογραφία βλέπε Georgakopoulou V. (1986), τ. Β', σ. 626-649 και M.A. Capriello, «Proposta di bibliografia sull'economia sommersa nell'industria, Italia 1970-82, Υλικό Συνεδρίου «The Informal Economy, Social Conflicts and the Future of Industrial Societies», Frascati, 25-28 Νοεμβρίου 1982.

14. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 38-43, «Το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν ως δείκτης ευημερίας». Για την ακρίβεια, ο συγγραφέας επιστημαίνει τις παραλείψεις και τις αντικρουόμενες απόψεις για τον υπολογισμό του δείκτη, δέχεται όμως το ΑΕΠ σαν «το καλύτερο διαθέσιμο συνοπτικό μέτρο εκφράσεως της οικονομικής ευημερίας μιας χώρας», τοίζοντας ωστόσο ότι «... είναι απαραίτητο να συνο-

δεύεται το ΑΕΠ με ολόκληρη σειρά άλλων στατιστικών δεικτών, που θα συμπληρώνουν τα εισοδηματικά στοιχεία, προκειμένου να γίνουν ρεαλιστικές αξιολογήσεις και συγκρίσεις διακρατικές και διαχρονικές...» (σ. 43).

15. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 20.

16. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 21.

17. Βλ. σχετικά Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 83.

παραδοχές των έμμεσων-συνολικών μεθόδων εκτίμησης της παραοικονομίας (αλλά και κάθε «κοινοβιολογισμού» προσέγγιση του θέματος) επέλεγει μια πρωτότυπη κλαδική προσέγγιση. Το σκεπτικό φαίνεται απλό και αυτονόητο: με δεδομένο, από την Εθνικολογιστική πρακτική, τον τρόπο υπολογισμού της προστιθέμενης αξίας των διαφόρων κλάδων της οικονομικής δραστηριότητας, εντοπίζονται οι κλάδοι που ανταποκρίνονται λιγότερο στις ισχύουσες παραδοχές των Εθνικών Λογαριασμών, με αποτέλεσμα να εμφανίζουν σημαντικές αποκλίσεις των εκτιμώμενου από το πραγματικό τους προϊόν. Το συνολικό μέγεθος της υποεκτίμησης του πραγματικού τους προϊόντος ταυτίζεται σιωπηρά με τις υποδόριες δραστηριότητες, πράγμα που θα επέτρεπε να υποθέσουμε ότι αν ποτέ μετρηθεί με ακρίβεια το ΑΕΠ, θα εκλείψει και το ζήτημα της παραοικονομίας!

Παράλληλα, επισημαίνονται «διά της εις άτοπον απαγωγής» οι κλάδοι για τους οποίους δεν αναμένεται σημαντική υποεκτίμηση της πραγματικής προστιθέμενης αξίας. Στους κλάδους αυτούς συγκαταλέγονται ο πρωτογενής, ο δημόσιος τομέας και μεγάλο κομμάτι της μεταποίησης που ελέγχεται από τις μεγάλες επιχειρήσεις, με βάση παραδοχές που χρήζουν, κατά τη γνώμη μας, αυστηρότερης τεκμηρίωσης και διεξοδικότερης ανάλυσης. Εννοείται ότι ο συγγραφέας δεν αποκλείει την ύπαρξη αδιαφανών δοσοληψιών στο εσωτερικό των τομέων αυτών, στις σχέσεις τους μεταξύ τους ή και με το εξωτερικό, αλλά οι δοσοληψίες αυτές θεωρούνται κατά κανόνα μεταβιβάσιμες πληρωμές και δεν λαμβάνονται υπόψη για την εκτίμηση της παραοικονομίας με κριτήριο τη διαφεύγουσα προστιθέμενη αξία. Οι ατασθαλίες στα κυκλώματα της υπεργολαβίας, της άδηλης απασχόλησης, της πολυδραστηριότητας, της δωροληψίας, των εισαγωγών-εξαγωγών, των σχέσεων βιομηχανίας-εμπορίου και του τραπεζικού συστήματος τίθενται επίσης εκτός πεδίου αναφοράς της μελέτης, όταν και εφόσον δεν ενέχονται άμεσα στην εκτίμηση του ΑΕΠ με βάση την ισχύουσα πρακτική.

Οι παραπάνω παραδοχές είναι αρκετά εύλογες ώστε να οδηγούν τον ίδιο το συγγραφέα στη διαπίστωση ότι οι εκτιμήσεις για τη μεταποίηση «...συνιστούν, ίσως, το πιο προ-

βληματικό κομμάτι της εργασίας».¹⁸ Η εκτίμηση της παραοικονομίας στον κρίσιμο χώρο της μεταποίησης περιορίζεται σε χαρακτηριστικές περιπτώσεις υποκλάδων που α priori ορίζονται σαν σημαντικές εστίες παραοικονομίας, ευθυνόμενοι κατά κύριο λόγο για τη συνολική έκτασή της στο χώρο της μεταποίησης. Πρόκειται για τις επισκευές αυτοκινήτων και ηλεκτρικών συσκευών, αλλά η μελέτη δεν τεκμηριώνει τους λόγους σύμφωνα με τους οποίους οι κλάδοι αυτοί είναι πιο βεβαρημένοι λ.χ. από τους κλάδους έτοιμων ενδυμάτων, μεταλλικών προϊόντων, εκδόσεων-εκτυπώσεων, αργυροχρυσοχοίας κλπ.

Αλλά και η εκτίμηση της διαφεύγουσας προστιθέμενης αξίας των εξεταζόμενων κλάδων δεν βασίζεται σε μια συνεκτική μεθοδολογία. Η αποδεικτική διαδικασία χαρακτηρίζεται από κυκλικότητα, στο βαθμό που το ζητούμενο αποτέλεσμα προκαθορίζεται από κρίσιμες παραδοχές για τα μεγέθη και τη συμπεριφορά των βασικότερων προσδιοριστικών τους παραγόντων ή/και των μεγεθών που συνιστούν πιθανά «ίχνη» της κατά κλάδο υποδόριας δραστηριότητας. Θα περιμέναμε μια λεπτομερέστερη παράθεση, αξιολόγηση και διασταύρωση των πληροφοριών που στηρίζουν τις παραδοχές για τα μεγέθη αυτά. Λ.χ., πληροφορίες που είχαμε από ιδιοκτήτες συνεργείων αυτοκινήτων για τα πραγματικά μεγέθη του κλάδου το 1984 με βάση τις συνήθειες ανάγκες συντήρησης των οχημάτων, ξεπερνούν κατά πολύ τις εκτιμήσεις του καθηγητή Παυλόπουλου με βάση πληροφορίες από ιδιώτες για τις συνήθειες ανάγκες συντήρησης-επισκευής των αυτοκινήτων τους. Ακόμα και οι ενδείξεις μιας κατηγορίας «καλά πληροφορημένων ατόμων» χρήζουν αυ-

18. «Υπογραμμίζεται ιδιαίτερα η έλλειψη πειστικών ενδείξεων όσον αφορά την έκταση της αποκρύψεως δραστηριότητας από τη μεγάλη βιομηχανία και ο σχετικά μεγάλος βαθμός αυθαρεσίας, που ενδέχεται να χαρακτηρίζει τις σχετικές παραδοχές. Δεν είναι υπερβολή να λεχθεί ότι οι παραδοχές που υιοθετήθηκαν για τη μεγάλη βιομηχανία αποτελούν, ίσως, το ασθενέστερο και περισσότερο αμφιλεγόμενο τμήμα της εναλλακτικής εκτίμησης του εθνικού εισοδήματος που προσφέρει η παρούσα εργασία». Π.Γ. Παυλόπουλος, ό.π., σ. 111.

στηρότερης διασταύρωσης με εναλλακτικές πηγές πληροφοριών, προκειμένου να προσεγγίσουμε τα πραγματικά μεγέθη.

Σε γενικές γραμμές, η περιγραφή του τρόπου εκτίμησης των μη μετρούμενων από τους Εθνικούς Λογαριασμούς κλαδικών μεγεθών είναι αρκετά διεξοδική, επιτρέποντας την επισήμανση των ελλείψεων και την εισαγωγή βελτιώσεων. Εντοπίζονται ωστόσο κάποια «σκοτεινά σημεία», λ.χ. στους υπολογισμούς για τις υποτιμολογήσεις-υπερτιμολογήσεις εισαγωγών και εξαγωγών, στον υπολογισμό των περιθωρίων εμπορικού κέρδους στις εξαγωγές και ενδιάμεσες συναλλαγές με βάση πίνακες εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας (θα ήταν ενδιαφέρουσα μια παρουσίαση της χρησιμοποιηθείσας μεθοδολογίας καθώς και πληροφοριών για το είδος των πινάκων —έτος αναφοράς, βαθμός κλαδικών ομαδοποιήσεων κλπ.— και των παραδοχών με βάση τις οποίες χρησιμοποιήθηκαν), στις παραδοχές για την αποκρυπτόμενη από επιχειρήσεις διαφορετικού μεγέθους προστιθέμενη αξία (μπορεί να προκύψει άμεσα από παραδοχές για τα ποσοστά απόκρυψης κερδών όταν, ακριβώς όπως δέχεται ο συγγραφέας, η παραοικονομία δεν ταυτίζεται με τη φοροδιαφυγή;) κλπ.

Οι παραπάνω αδυναμίες της παρουσίασης και η κυκλικότητα της προσέγγισης «παραδοχή βάσει πληροφοριών» (των οποίων η προέλευση και η αξιοπιστία δεν προσδιορίζονται επαρκώς) → «εφαρμογή στον προσδιορισμό ενός μονοσήμαντου ενδεικτικού μεγέθους» → «εκτίμηση της διαφεύγουσας τη μέτρηση παραγωγής του κλάδου», υποβιβάζουν την εμβέλεια της μελέτης δίνοντας την εντύπωση μιας διαισθητικής εκτίμησης των κλαδικών μεγεθών με χρήση τεχνολογικών συντελεστών, δεδομένων απασχόλησης, δαπάνης, βαθμού κατεργασίας κλπ. που θα έπρεπε να είχαν αυστηρότερα και αναλυτικότερα ελεγχθεί. Σε ορισμένες, τέλος, δραστηριότητες (λ.χ. κατασκευές, ταξί, εμπόριο) οι παραδοχές για τη διαφεύγουσα παραγωγή υποκαθίστανται από ενδείξεις «πιθανού εισοδήματος» ή (στην περίπτωση της υγείας και της παιδείας) «πιθανής πραγματικής δαπάνης», χωρίς το πέραςμα από τις κατηγορίες αυτές στα πραγματικά μεγέθη προστιθέμενης

αξίας των αντίστοιχων κλάδων να είναι αυτόνοτο.¹⁹

Λέγοντας αυτά, η έλλειψη συνοχής στην εφαρμοζόμενη μεθοδολογία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο αντικείμενο, στον τρόπο και στο πεδίο αναφοράς της προσέγγισης που επιλέχθηκε, καταλήγοντας μάλλον σε μια αναπαραγωγή των «κατεστημένων ελλείψεων» της κρατούσας πρακτικής παρά στη ζητούμενη εναλλακτική μεθοδολογία των Εθνικών Λογαριασμών.²⁰

Με την παραπάνω «οιονεί», θα λέγαμε, μεθοδολογία, η μελέτη καταλήγει ωστόσο σε ποσοτικά (συνεπώς «απτά») αποτελέσματα: το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν του έτους 1984 ήταν κατά 950 δισ. δρχ. ή κατά 30% υψηλότερο του εκτιμηθέντος από τους Εθνικούς Λογαριασμούς. Αλλά η απόκλιση των πραγματικού από το εκτιμηθέν προϊόν φτάνει το 91% στην περίπτωση των κατοικιών, το 71% στις κατασκευές, 65% για τις διάφορες υπηρεσίες, 30% στις μεταφορές-επικοινωνίες, 30% στην υγεία-εκπαίδευση, 29% στο εμπόριο και 15% στη μεταποίηση, ενώ για τον πρωτογενή και την υπόλοιπη βιομηχανία δεν γίνεται, στην ουσία, εκτίμηση. Οι εκτιμώμενες αποκλίσεις είναι σημαντικές και «... η ανάγκη διεξαγωγής ειδικών ερευνών προκύπτει αβίαστα τόσο από το μέγεθος όσο και από την ποιότητα των συναχθέντων αποτελε-

19. Οι συνάδελφοι στατιστικοί, περισσότεροι μνημένοι στις τεχνικές και τις παραδοχές των Εθνικών Λογαριασμών θα είχαν, ίσως, χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις για το ζήτημα αυτό.

20. Όπως διευκρινίζει και ο ίδιος ο συγγραφέας, «... μια υπηρεσία εθνικών λογαριασμών για λόγους επιστημονικής δεοντολογίας, δεν μπορεί να στηρίξει εκτιμήσεις σε μεθοδολογία, όπως είναι η εφαρμοσθείσα στην παρούσα μελέτη», υποστηρίζοντας ωστόσο ότι «... η επισήμανση αυτή δεν μειώνει την αξία των εκτιμήσεων που περιέχονται στην παρούσα εργασία. Ο έλεγχος του ρεαλισμού των παραδοχών έδειξε ότι η πιθανότητα να έχει γίνει υποεκτίμηση είναι μεγαλύτερη από την πιθανότητα να έχει γίνει υπερεκτίμηση», ό.π., σ. 128. Ας μας επιτραπεί να διαφωνήσουμε ως προς το ρεαλισμό των παραδοχών (είτε οδηγούν σε υποεκτίμηση είτε όχι), εφόσον στηρίζονται σε πληροφορίες από μικρό αριθμό επαγγελματιών ή ειδικών μη διασταυρωμένες με άλλες πηγές πληροφοριών, επαγγελματικών φορέων, καταναλωτές κλπ. (βλέπε τη χαρακτηριστική περίπτωση του υποκλάδου υγείας).

σμάτων. Η απόκτηση γνώσης για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά, που συνδέουν τις εντοπισθείσες ποσότητες, αλλά και η καλύτερη θεμελίωση των ποσοτικών εκτιμήσεων, συνιστά πρότιστο καθήκον των ερευνητικών μας κέντρων...».²¹ Δυστυχώς, η έντιμη αυτή διαπίστωση του μελετητή δεν συνοδεύεται από υποδείξεις για πιθανές βελτιώσεις της χρησιμοποιηθείσας μεθοδολογίας ούτε από (αναγκαίες για την ενισχυτική επίσημη αρμοδίων) υποδείξεις για τα κατά προτεραιότητα πεδία διερεύνησης.

Στο έκτο κεφάλαιο της μελέτης γίνεται μια προσπάθεια εναλλακτικής συνολικής εκτίμησης του μεγέθους της παραοικονομίας στην Ελλάδα με εφαρμογή των δημοφιλών στο εξωτερικό έμμεσων μεθόδων (μέθοδος εισοδήματος-δαπάνης, συμμετοχή του πληθυσμού στην οικονομική δραστηριότητα, νομισματικές προσεγγίσεις με βάση τη ρευστότητα της οικονομίας κλπ.).²² Διαπιστώνοντας την αδυναμία των παραπάνω μεθόδων να δώσουν αξιόπιστα ή έστω αληθοφανή συμπεράσματα για την Ελλάδα, ο συγγραφέας επισημαίνει την ανάγκη να εγκαταλειφθούν οι απόπειρες προς αυτή την κατεύθυνση, αν δεν αλλάξουν ριζικά οι απλοϊκές παραδοχές των χρησιμοποιούμενων μοντέλων και, θα συμπληρώναμε, αν δεν βελτιωθεί ουσιαστικά ο βαθμός κάλυψης και η ποιότητα των χρησι-

μοποιούμενων ελληνικών στατιστικών. Το κομμάτι αυτό της μελέτης έχει, κατά τη γνώμη μας, ιδιαίτερη σημασία γιατί δείχνει στους ενδιαφερόμενους μελετητές το αδιέξοδο της άκριτης προσκόλλησης στην πεπατημένη σχημάτων να μεν δημοφιλών στο εξωτερικό, αλλά' ανεφάρμοστον ή ισοπεδωτικών για τα ελληνικά δεδομένα.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με το έβδομο κεφάλαιο, όπου παρατίθενται τα συμπεράσματα για τη σημασία της παραοικονομίας στην Ελλάδα καθώς και προτάσεις για την αντιμετώπισή της. Παραμένει ωστόσο ανεξιχνίαστο το κατά πόσον η μελέτη οριοθέτησε και εκτίμησε την ελληνική παραοικονομία και όχι τις αποκλίσεις των εθνικολογιστικών μεγεθών από την πραγματικότητα. Προς μεγάλη απογοήτευση όσων βιάστηκαν να κοινοποιήσουν τις εκτιμήσεις της μελέτης σαν μεγέθη της παραοικονομίας στην Ελλάδα, ο ίδιος ο μελετητής προειδοπεί ότι «... μεγάλο μέρος της προστιθέμενης αξίας που εντάχθηκε εννοιολογικά στην παραοικονομία, δεν αποτελεί κατ' ουσίαν "παραοικονομία", υπό την έννοια ότι η αδυναμία μετρήσεως δεν οφείλεται σε προσπάθεια αποκρύψεως δραστηριότητας από τους εις αυτήν μετέχοντες. Πρόκειται, κατά το πλείστον, περί φανεράς και καθ' όλα νόμιμης δραστηριότητας, η οποία διαφεύγει την καταγραφή λόγω ατελειών της στατιστικής μας οργάνωσης...».²³

Το εννοιολογικό πρόβλημα επανέρχεται στο προσκήνιο ενισχύοντας παλαιότερη διαπίστωσή μας, σύμφωνα με την οποία η μελέ-

21. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 159.

22. Στις έμμεσες μεθόδους γίνονται συνολικές εκτιμήσεις του μεγέθους της παραοικονομίας με χρήση ενός μόνον δείκτη. Μεταξύ των μεθόδων αυτών συγκαταλέγονται α) οι αποκλίσεις εισοδήματος - δαπάνης με βάση τους Εθνικούς Λογαριασμούς, β) οι νομισματικές εκτιμήσεις της ρευστότητας της οικονομίας, με βάση την υπόθεση ότι οι υποδόριες συναλλαγές γίνονται κατά κύριο λόγο σε μετρητά, γ) οι αποκλίσεις καταγραφόμενης και πραγματικής συμμετοχής του πληθυσμού στις οικονομικές δραστηριότητες. Για μια παρουσίαση αυτών των μεθόδων βλέπε Archambault E. - Greffe X., *Les Economies non officielles*, La Découverte, Παρίσι 1984, σ. 17-24, Blades D., «L'Economie souterraine et les comptes nationaux», *L'Observateur de l'OCDE*, Παρίσι, Ιούνιος 1982, Frey L., «Dal lavoro nero alla misurazione del reddito sommerso», *Notiziario CERES dell'economia del Lavoro*, έτος VI, αρ. 10, Ρώμη, Μάιος 1979, κ.α. Επίσης Παυλόπουλος Π.Γ., *ό.π.*, κεφάλαιο 3.

23. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 182. Ενδιαφέρουσα, αλλά όχι τεκμηριωμένη εμπειρικά είναι η διαπίστωση του ίδιου ότι «το μέγεθος της παραοικονομίας που προέκυψε, με βάση τον υιοθετηθέντα ορισμό, δεν αποτελεί στο σύνολό του δραστηριότητα διεξαγόμενη στη σκιά του νόμου, μη επιδεκτική μετρήσεως. Αξιόλογο τμήμα αυτής θα μπορούσε να είχε μετρηθεί. Από άποψη εθνικολογιστική, το 50% τουλάχιστον της παρούσας εκτίμησης της παραοικονομίας θα μπορούσε να είχε επίσημα μετρηθεί, χωρίς προσφυγή σε παραδοχές και αξιολογικές κρίσεις, ασυμβίβαστες με την εθνικολογιστική δεοντολογία και πρακτική» (στο ίδιο, σελ. 174). Να υποθέσουμε λοιπόν ότι η ελληνική παραοικονομία ανέρχεται, με βάση τη συλλογιστική του «ορατού» και του «αδιαφανούς», στο μισό της παρεχόμενης από την εργασία εκτίμησης, δηλ. όχι στο εντυπωσιακό 30% αλλά σε 15% του ΑΕΠ;

τη της παραοικονομίας και του άτυπου «... θα πρέπει να ξεπεράσει τη θεσμικιστική λογική που συχνότατα αρκείται στο ν' αντιπαραθέτει το "ορατό" (δηλαδή τα στοιχεία που μπορούν να απεικονισθούν από τους ισχύοντες στατιστικούς δείκτες και τις υπάρχουσες ταξινομήσεις) στο "αόρατο" ή το "αόρατο". Παραβλέπεται, με τέτοιες αντιπαραθέσεις, το ότι η στατιστική απεικόνιση και ταξινόμηση της πραγματικότητας εξαρτώνται πολύ περισσότερο από την αποτελεσματικότητα π.χ. των Στατιστικών Υπηρεσιών, των Επιθεωρήσεων Εργασίας και των Εφοριών, παρά από το "φύσει ασύλληπτο ή υποδόριο" των εξεταζόμενων χώρων και δραστηριοτήτων. [...] Στη βάση (ανάλογων) παρεμηνειών, οι εν γένει αμφισβητούμενες απόπειρες ποσοτικού προσδιορισμού των "υπόγειων δραστηριοτήτων" φτάνουν στο σημείο ν' ακυρώσουν το περιεχόμενο και ν' αμφισβητήσουν την ίδια την ύπαρξη της κρίσης: η επιβράδυνση της παραγωγής και της απασχόλησης προκύπτει από ακατάλληλους υπολογισμούς των μακρο-μεγεθών, ενώ το σύστημα στο σύνολό του υποτίθεται πως χαίρει άκρας υγείας! Οι αναλύσεις του είδους υποβιβάζουν την οικονομική και την κοινωνική δυναμική σε μια μετεωρολογία των Εθνικολογικών μεγεθών...».²⁴

Βέβαια η μελέτη δεν φτάνει στο σημείο του να θεωρήσει την παραοικονομία απαραίτητη «ασφαλιστική δικλείδα» της ασφυκτώσας από την κρατική παρεμβατικότητα ιδιωτικής πρωτοβουλίας και να προτείνει, με άμεσο τρόπο, την ανάδυσή της με την επιβολή των δικών της κανόνων λειτουργίας και των δικών της κριτηρίων βιωσιμότητας στο σύνολο της οικονομίας. Αυτό δεν την εμποδίζει, χωρίς προηγούμενη εξέταση των φερόντων, του περιεχομένου και της δυναμικής συμπεριφοράς της ελληνικής παραοικονομίας, να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα οι αριθμοί δυστυχούν, αλλά οι άνθρωποι ευημερούν.²⁵

Το παραπάνω συμπέρασμα, ακόμα και αν ανήκει στην κατηγορία των όσων «... διατυπώνονται ως συναγόμενα από τη μελέτη (αλλά) αποτελούν προφανώς προσωπικές αξιολογήσεις και κατ' αναλογία εφαρμογές εμπειρικών διαπιστώσεων άλλων χωρών... (χωρίς να) αποτελούν εμπειρικές επιβεβαιώσεις υποθέσεων»²⁶ είναι ιδιαζόντως κρίσιμο για τη χάραξη της εισοδηματικής πολιτικής και της εν γένει οικονομικής-κοινωνικής στρατηγικής, ιδίως όταν υποστηρίζεται ότι «... με εξαίρεση το εισόδημα από κατοικίες και το ποσοτικά σχετικά μικρό επιχειρηματικό εισόδημα από παράνομες δραστηριότητες (υπερτιμολογήσεις κτλ.), το σύνολο του εισοδήματος από την παραοικονομία συνιστά εισόδημα της εργασίας, μισθωτής και μη...».²⁷ Θεωρούμε αναγκαία μια πληρέστερη αναλυτική και εμπειρική στήριξη αυτών των θέσεων (με διαχρονικές αναλύσεις των εστίων και της συμπεριφοράς των στοιχείων της παραοικονομίας στα κυκλώματα και της παραγωγής, και της διανομής και της απασχόλησης), ώστε να εντοπισθεί η ταυτότητα του «μέσου Έλληνα» που «...απολαμβάνει βιοτικό επίπεδο που υπερβαίνει κατά πολύ το δικαιολογούμενο από το μετρούμενο μέσο κατά κεφαλή εισόδημα»²⁸ και να γίνουν οι αναγκαίες διαφοροποιήσεις μεταξύ εργαζομένων που φυτοζωούν και «εργαζομένων» που «φυτοζωούν».

Η ίδια μελέτη επιτρέπει να πούμε ότι, στην πραγματικότητα, δεν καταναλώνουμε πολύ περισσότερα από όσα παράγουμε και ότι οι μετρήσεις της παραγωγικότητας (με την οποία επιδιώκεται τελευταία να συνδεθούν οι αμοιβές των εργαζομένων) θα πρέπει να είναι σοβαρά υποεκτιμώμενες, άρα αναξιόπιστες, εφόσον ένα σημαντικό κομμάτι του πραγματικού προϊόντος και της εξέλξης του διαφεύγει των επίσημων μετρήσεων, ενώ παραμένει ανοικτό για διερεύνηση το ποιος ή ποιοι το

26. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 19.

27. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 178-179. Οι υπογραμμιστές δικές μας (Β.Γ.). Το ότι το εισόδημα από εργασία αναφέρεται αδιακρίτως για το αν πρόκειται για μισθωτή ή όχι, αποτελεί καλό τέχνασμα για να αποδοθούν συλλήβδην ενότητες σε μισθωτούς, αυτοαπασχολούμενους, μικρο-επιχειρηματίες και εμπόρους για την παραοικονομική στρέβλωση της ελληνικής πραγματικότητας και να δικαιολογηθούν πάσης φύσεως επιλογές προς την κατεύθυνση της λιτότητας, άσχετα αν πλήττον διαφορετικές κατηγορίες του ετερογενούς συνόλου των «εργαζομένων».

28. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 176.

24. Γεωργακοπούλου Β., *ό.π.*, σ. 23.

25. Π.Γ. Παυλόπουλος, *ό.π.*, σ. 187.

οικειοποιούνται. Δεν επιτρέπει όμως να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα, σε αντίθεση με τον καθηγητή Παυλόπουλο, ότι η παραοικονομία επιδρά αρνητικά στην εξέλιξη του πληθωρισμού, όταν ορισμένες τιμές αγαθών και υπηρεσιών (λ.χ. υγεία, παιδεία, κατοικίες) είναι στην πραγματικότητα πολύ υψηλότερες των λαμβανόμενων υπόψη για την εκτίμηση του τιμάρθιμου (και της ΑΤΑ...), και πιθανότατα εξελίσσονται ταχύτερα από τους επίσημα παρατηρούμενους ρυθμούς. Και αυτό το ζήτημα (που είναι προφανές ότι δεν αφορά μόνον την παραοικονομία) εκκρεμεί για διερεύνηση.

Από την άποψη της μέτρησης του ΑΕΠ ενδιαφέρει η δυνατότητα ποσοτικής σύλληψης των κλαδικών προστιθέμενων αξιών και όχι το πώς προκύπτουν και το πώς αξιοποιούνται-κατανέμονται στο επίπεδο των εισοδημάτων. Αν θελήσουμε όμως να λάβουμε σαν κριτήρια την ευημερία, την κοινωνικοοικονομική βιωσιμότητα του συστήματος και ειδικότερα την διανομή και τις ροές του εισοδήματος, εμφανίζεται επιτακτική η διερεύνηση και στάθμιση:

- των σχέσεων παραγωγής και των (αναγκαστικών ή μη) εργασιακών κινητικότητων στο χώρο της παραοικονομίας, αφενός, των πλεγμάτων σύνδεσής της με την «επίσημη οικονομία» αφετέρου.
- των κινήτρων επιχειρηματικής και εργασιακής δραστηριοποίησης καθώς και των διαδικασιών ενσωμάτωσης-αποκλεισμού του ενεργού πληθυσμού στην άτυπη, στην υποδμία και στην επίσημη οικονομία.
- του εισοδηματικού κυκλώματος και των αμφίσხμων διασυνδέσεων που δημιουργούνται μεταξύ άτυπης-υποδμίας-επίσημης οικονομίας, καθώς και των συνδεδεμένων με αυτές σχημάτων διαφοροποίησης και διανομής των εισοδημάτων.
- της γενικότερης διάστασης της παραοικονομίας ως (αξιοματικά, κατά κανόνα υποτιθέμενης) αντίδρασης στην υπερτροφία του «Κράτους Προνοίας»,²⁹ διάσταση που ούτε αυτόνομη είναι ούτε, όπως συνήθως νομίζε-

ται, ταυτόσημη με την παραοικονομία — αναγκαίο συμπλήρωμα και συνέπεια ενός ποιοτικά απαράδεκτου, ανεπαρκούς και διεφθαρμένου «γραφειοκρατικού-πελατιακού Κράτους» ή της κρίσης των αναπτυξιακών προτύπων στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες.³⁰

Οι προτάσεις του καθηγητή Παυλόπουλου για την αντιμετώπιση της επέκτασης και των συνεπειών της ελληνικής παραοικονομίας στην άνιση διανομή του εισοδήματος και του φορολογικού βάρους, στην παραγωγικότητα, στην εμβέλεια των κοινωνικών παροχών και των θεσμικών ρυθμίσεων, διανέονται (βάσει υποκειμενικών αξιολογήσεων) από την αρχή της «προς τα κάτω προσαρμογής ρυθμίσεων και παροχών», σύμφωνα με την αξιωματική της Οικονομικής της Προσφοράς: να περιορισθούν οι ρυθμίσεις και οι ακαμψίες του οικονομικού μας συστήματος, να περιοχούν (πόσο ακόμα;) οι κοινωνικές παροχές, να περιορισθούν οι άμεσοι και να διευρυνθούν οι έμμεσοι φόροι, να εκλείψει η... «αναδιανεμητική υστερία» της οικονομικής πολιτικής (ακριβώς τη στιγμή που η παραοικονομία την καθιστά κάτι παραπάνω από επιτακτική), να «εξορθολογισθεί» (με περικοπές των ήδη πενιχρών κατά μέσο όρο παροχών) το Ασφαλιστικό Σύστημα κλπ.

Ερωτάται, ωστόσο, από πού τεκμαίρει ο συγγραφέας ότι η Ελλάδα πάσχει από υπερβολική κοινωνική προστασία και κάλυψη των συλλογικών αναγκών του πληθυσμού (κατοικία, παιδεία, υγεία) ώστε να επιχειρηματολογεί υπέρ των μη ρυθμίσεων και των περικοπών; Πόσο είναι, στην περίπτωση της χώρας μας, πειστικά επιχειρήματα και εμπειρίες μεταφερόμενες από άλλες πραγματικότητες αν όχι από τα αξιώματα των εμπνευστών των πολιτικών λιτότητας στο επίπεδο του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου;

Η «εν κατακλείδι» κινητοποίηση του οπλοστασίου της Οικονομικής της Προσφοράς στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων είναι ασύνδετη με το πεδίο αναφοράς και αυθαίρετη σε σχέση με την αποδεικτική εμβέλεια της μελέτης, αλλά άμεσα αξιοποιήσιμη δημοσιο-

29. Για μια αξιολογία ανασκευής της θέσης αυτής βλ. Greffe X., «Le rapport entre Etat-Providence et Economie non officielle», *Revue Economique*, αρ. 4, Ιούλιος 1984, σ. 667-689.

30. Βλ. αναλυτικότερα Γεωργακοπούλου Β., ό.π., σ. 25-29, και την εκεί αναφερόμενη βιβλιογραφία.

γραφικά και πολιτικά, όπως έδειξε και η ενθουσιώδης υποδοχή της από μερίδα του οικονομικού τύπου. Φυσικά ο καθηγητής Παυλόπουλος δικαιούται να αναπτύξει τις υποκειμενικές του αξιολογήσεις και τις θεωρητικές του προτιμήσεις, στις οποίες όμως είναι αναγκαίο να αντιπαρατεθεί ο αντίλογος από την πλευρά, λ.χ., της Οικονομικής της Ζήτησης, για να κινητοποιηθεί ο διάλογος και ακόμα περισσότερο η προσπάθεια ερευνητικής τεκμηρίωσης και αξιολόγησης των αντικρουόμενων απόψεων και προτάσεων πολιτικής.

Στα πλαίσια αυτά, έχουμε να αντιπαραθέσουμε στις προτάσεις Παυλόπουλου τα εξής:

α) Ανεξάρτητα αν το μέγεθος της εκτιμώμενης «παραοικονομίας» οφείλεται, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, σε στατιστικά σφάλματα και στην αδυναμία κάλυψης των επιμέρους δραστηριοτήτων από τις αρμόδιες υπηρεσίες, οι αποκλίσεις εκτίμησης — πραγματικότητας αντανακλούν πιθανώς την έλλειψη και ακαταλληλότητα του ελέγχου σημαντικών τομέων της οικονομικής δραστηριότητας, άρα δεν χρειάζονται λιγότερες, αλλά περισσότερες και καταλληλότερες ρυθμίσεις.

β) Με βάση το ίδιο σκεπτικό, θα πρέπει να βελτιωθούν και να ενταθούν οι προσπάθειες συμβασιακής κάλυψης και προστασίας των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων. Να καλύπτονται οι —σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις— βασικές ανάγκες των εργαζομένων στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, πράγμα που απαιτεί αξιοπρεπέστερους μισθούς για να μην καταφεύγουν στη «λύση» της πολυ-δραστηριότητας, της «συμπληρωματικής δουλειάς», της δωροληψίας και της «κομπίνας».

γ) Να καταργηθεί η μονομέρεια ορισμένων φορολογικών απαλλαγών (και να αποκλεισθεί κάθε δυνατότητα φοροαποφυγής) για τους κατόχους υψηλών εισοδημάτων (ποδοσφαιριστές, εφοπλιστές, βιομήχανους, ξένο κεφάλαιο...) που προκαλεί το κοινό αίσθημα και πλήττει καίρια, όσο και δικαιολογημένα, τη «φορολογική ηθική» του μέσου Έλληνα πολίτη. Αν περισσότερες παραγωγικές επενδύσεις είναι επιθυμητές, αυτές μπορούν να ενθαρρυνθούν και με άλλες μορφές κινήτρων (ευνοϊκές πιστώσεις, επιχορηγήσεις για συγκεκριμένες επενδύσεις κλπ.). Να απαλλαγούν από κάθε έμμεση φορολογία τα αγαθά και οι

υπηρεσίες βασικής κατανάλωσης, να βελτιωθούν οι έλεγχοι στις επιχειρήσεις (από πολυμερείς και εναλλασσόμενες επιτροπές και όχι από την Εφορία της περιοχής τους), να προσαρμόζονται αξιόπιστα, με βάση τον τιμάρθρο, τα κλίμακα και οι συντελεστές άμεσης φορολογίας κλπ.

δ) Να εξασφαλισθούν αξιοπρεπείς συντάξεις και επιδόματα ανεργίας για τους μισθωτούς και τους αυτοαπασχολούμενους να βελτιωθούν τα συστήματα ελέγχου και είσπραξης των εισφορών από τις επιχειρήσεις, ώστε οι δικαιούχοι να μη μένουν ακάλυπτοι και αναγκασμένοι να δραστηριοποιηθούν στα πλαίσια της παραοικονομίας. Να γενικευτεί, τέλος, η κοινωνική ασφάλιση (σε επίπεδο κάλυψης και εισφορών) ώστε να πάψει ο ανασφάλιστος να συμφέρει τις «υποδορίες» επιχειρήσεις.

ε) Να δημιουργηθούν επαρκείς και κατάλληλες υποδομές υγείας και εκπαίδευσης, παρέχοντας στους εργαζομένους αμοιβές που να αντιστοιχούν στην αξία των πραγματικά παρεχόμενων από αυτούς υπηρεσιών ώστε να περιορισθεί η παραπαίδεια, οι ενδο- και εξωνοσοκομειακές «εξυπηρετήσεις» και οι «εγχρήματες ευχαριστίες». Ανάλογα θα μπορούσαν να ειπωθούν για τον τομέα των μεταφορών (όπου οι ελλείψεις σε υποδομές εύλογα διευρύνουν τα περιθώρια κερδοσκοπίας των ιδιωτών), του εμπορίου, των κατοικιών, των Τραπεζών.

στ) Βασικός παράγοντας άνθησης της παραοικονομίας στην Ελλάδα δεν είναι η απόκρυψη της ευμάρειας αλλά η αντίδραση στην λιτότητα.

ζ) Δεν είναι η υπερδιόγκωση αλλά η ανεπάρκεια (ποσοτική και κατά κύριο λόγο ποιοτική) του δημόσιου τομέα αυτό που τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από την παραοικονομία, εντεινόμενη από μια λογική που θέλει τον δημόσιο υπάλληλο άμεσα κακοπληρωμένο αλλά —μετά τον πολυπόθητο διορισμό— αμετακίνητο και δυνάμει πολυμήχανο, φορέα αλλά και τυφλό όργανο μιας δοτής εξουσίας και όχι ευσυνειδητό και ανακλητό υπηρέτη του πολίτη.

Είναι προφανές ότι και οι παραπάνω προτάσεις ανήκουν στη σφαίρα των «υποκειμενικών αξιολογήσεων» για την ελληνική πραγματικότητα. Δεν εξαντλούν τον αναγκαίο αντίλογο στις διαπιστώσεις και στις προτάσεις

του καθηγητή Παυλόπουλου, ούτε θα ήταν δυνατό κάτι τέτοιο στα πλαίσια αυτής της παρουσίας. Ο τελευταίος λόγος ανήκει στην έρευνα, στην εμπεριστατωμένη θεωρητική διεργασία και στη συνεκτική εμπειρική απόδειξη. Διαφορετικά, η αντιπαράθεση αξιωμάτων, αριθμών, διαισθητικών παραδοχών και αξιολογήσεων θα αποβεί άκαρπη και η ανάλυση θα βρεθεί και πάλι στο έλεος των

διαδόσεων και της δημοσιογραφικής περιπρωσιολογίας.

Στην Ελλάδα οι αριθμοί δυστυχούν. Η μελέτη του καθηγητή Παυλόπουλου αποτελεί ικανή πρόκληση για να βελτιωθεί η έρευνα και να μη δυστυχήσει, στη χώρα μας, και η θεωρία.

Β.Ν. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ